
Romanlarla Kurulan Dünya: Cemil Meriç'te Roman

Yakup Öztürk*

Giriş

Edebiyat tarihi şiir ve onun temel malzeme olduğu tiyatro ile başlar. Roman, Antik Yunan'da ortaya çıkan tragedyalardan yaklaşık iki bin yıl sonra İspanya'da Cervantes'in kaleme aldığı Don Kişot'a tarihlendirilir. 17. asrın ilk çeyreğinde kaleme alınan bu romandan sonra edebiyat tarihi farklı anlayışlarla ve disiplinlerle romanlar var etmiştir. Realizm ve romantizmin çatışmasından doğan 19. asır romanı modern romanın da temellerini atar. Burjuva, sanata olduğu kadar romanın ortaya çıkışına da dolaylı yoldan tesir etmiş bir topluluktur. Dünya edebiyatı bugün burjuvanın tarihini anlamak için yola çıkmış edebî türe roman adını verir. Bu yola çıkış, zaman içerisinde siyasî, kültürel, sosyolojik değişimlerle farklı mecralara seyahat etse de biz romanı Avrupa'ya ve burjuvanın mahrem dünyasına hamlederiz. Milan Kundera'nın değişikle "Roman Avrupa'nın eseridir; değişik dillerde gerçekleşmesine karşın buluşları bütünüyle Avrupa'nındır." (Tepebaşı, 2012, s. 17) Avrupa içerisinde de burjuvanın ortaya çıkışı ve yükselişi roman türünün şekillenmesinde önemli rol oynar. Aydınlanma Çağı'yla birlikte gerçekleşen bu yükseliş bireyin ortaya çıkışını sağlar (Şener, 2006, s. 113). Roman sanatı bireyin tarihidir. Liberal ekonominin doğuşu da roman ve birey ilişkisini güçlendiren unsurlardan biridir. 19. asırda ekonomik temelli sanat görüşleri, bir yandan Marx'ın ortaya attığı görüşler, diğer

* Yrd. Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi.

yandan 20. asırda Althusser'in "ideolojik aygıt"larının bir uzantısı olan Marx teorisinin karşısında durduğu ekonomi görüşleri sanat genelinde roman türünün şekillenmesinde önemli olmuştur.

Dünyada beş asrı aşan bir süredir varlığını koruyan romanın Türk edebiyatına telif eser olarak girişi 19. asrın son çeyreğine rastlar.¹ Tanzimat'ın ilanı, batılılaşmayı bir devlet politikası hâline getiren Osmanlı Devleti, halkın batılı hayat tarzına intibakını roman ve tiyatro gibi batıdan ithal ettiğimiz türler vasıtasıyla gerçekleştirir. Türk romancısı, bu türe, halkı eğitmek, batılılaşmayı doğru bir biçimde gerçekleştirmek için bir yardımcı gözüyle bakmıştır. Sınırları olan, bir şablona oturtulan kahramanlar eliyle, ya züppeler üzerinden çarpık batılılaşma gerçekleştirecek ya da millî duruştan taviz vermeyen ama batının iç dünyasına nüfuz edebilmiş yerli karakterler var edilecektir. Tanzimat'ın iki kutuplu dünyası edebî türler söz konusu olduğunda sürdürülmemiştir. O devrin bütün romancıları doğu-batı çarpışmasının en hafif tahrifatla atlatılması hususunda azami gayreti göstermişlerdir ancak bir Türk romanından bahsetmek Tanzimat yılları için mümkün değildir. Biz, Türk romanının ilk sağlam ürünü olarak Halid Ziya Uşaklıgil'in *Aşk-ı Memnû* romanını beklemekteyiz. Uşaklıgil, diğer Tanzimat kuşağının aksine İzmir yıllarında çocukluğundan itibaren orijinal dilinde batı ve Fransız romanını tanımış isimlerdendir. Türk edebiyatında ilk gerçek roman, Osmanlı kurumlarında yetişmiş bir romancı elinden çıkmamıştır. Batının "malı"nı ancak batının tedrisatında terbiye görmüş bir sanatkar olan Halid Ziya Uşaklıgil yazmıştır. 1900'de yayımlanan bu romandan sonra uzun yıllar aynı çizgiyi tutturabilmiş, romanın unsurlarını bir araya getirebilmiş, insan gerçekliğine² ve psikolojik dünyaya temas edebilmiş Türk romanına uzun yıllar rast gelmemiz mümkün olmamıştır. Meşrutiyet yıllarında Türkçü-Turancı devlet ideali, -ki İttihat-Terakki Cemiyeti'nin yönetimi geride kalan bütün fikir akımlarını reddederek Türkçülüğü politik bir zemine oturtur-, tezli romanlardan öteye gidememiştir. Halide Edib Adıvar'ın ilk üç romanı, Ahmet Hikmet Müftüoğlu'nun *Gönül Hanım*'ı Orta Asya bozkırlarında hamaset inşa eden kahramanlar ortaya çıkarmıştır. Türk romanı Cumhuriyet'in ilk yıllarında yeni

1 Türk edebiyatında ilk romanlar üzerine bazı kaynakça: Mustafa Nihat ÖZÖN, *Türkçe'de Roman*; Güzin DİNO, *Türk Romanının Doğuşu*; Robert FINN, *Türk Romanı*; Cevdet Kudret, *Edebiyatımızda Hikâye ve Roman*; Ahmet Hamdi TANPINAR, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*; "Romana Dair"; *Türk Romanı Özel Sayısı*, Hece Dergisi; Orhan OKAY, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*.

2 Tanpınar, Türk romanına dair kaleme aldığı seri yazılarında Tanzimat'ın hemen öncesinde birtakım eserlerden söz açarken "İnsanın içine inemediler." der. Ona göre bir eseri edebî kılan ölçüt insanı anlamış ve anlatabilmiş olmasıdır. "Romana ve Romancıya Dair Notlar", *Edebiyat Üzerine Makaleler*, (Hzl. Zeynep KERMAN), Dergâh Yayınları, s. 61, İstanbul, 2005.

rejimin bayraktarlığını üstlenen bir manzaraya sahiptir. Reşat Nuri Güntekin, Türk edebiyatı Anadolu'ya açılıyor diye edebiyat tarihinde yer eden klişelere rağmen cahil, geçimsiz, Osmanlı artığı bir Anadolu resmederek, Anadolu edebiyatına destek adı altında köstek olmuştur. Bu yılların Türk romanında söz edilecekse, Halid Ziya Uşaklıgil'in bıraktığı yerden romanı devralabilen Peyami Safa'dan söz açılmalıdır. Daha sonra Ahmet Hamdi Tanpınar, 70'lerin Türkiyesinde batı temelli varoluş ızdıraplarını anlatan romanlarıyla Oğuz Atay, Yusuf Atılgan çizgisi takip edilebilir.

Bu çalışmada Cemil Meriç'in dünya ve Türk edebiyatında romana dair yaklaşımları söz konusu edileceğinden Türk romanı tarihini burada sınırlandırmak mümkündür. Cemil Meriç, sivil bir düşünürdür. Edebiyata, fiilî katkısı batı romanından yaptığı çeviriler yoluyla olmuştur. Meriç, son dönem Türk düşüncesini ve kendi tabiriyle irfanını anlamaya matuf eserler kaleme almış, çağımızın değerini daima koruyacak entelektüellerinden biridir. Batı düşüncesi söz konusu olduğunda roman türünü tabiatıyla göz ardı edememiş olan Cemil Meriç, romana dair keskin görüşler sergilemiş, Türk romancıları hakkında erken yargılarla hüküm vermekten çekinmemiştir. Romanın ortaya çıkışı, batı medeniyetinde işgal ettiği yer ve Türk toplumunun romanla irtibatı üzerine söyledikleri bugün pek çok araştırmamanın temel cümlelerinden olmuş, büyük kabul görmüştür; ancak Cemil Meriç, söz hakimiyeti güçlü, üslubu tesir altına almaya ziyadesiyle yeter bir düşünce adamıdır. Bu tesiri göz önüne almadan Cemil Meriç'e yaklaşmak birtakım tehlikeleri de beraberinde getirir. Uzun lafın kısası Cemil Meriç'in Türk romancıları hakkında söyledikleri, ardında büyük bir kütüphane taşıyan mütefekkirimizin roman türüne, romanın Türkiye'deki tarihini ihmal ederek geniş beklentilerle yaklaşmasından doğan bazı erken yorumlar barındırır.

Sözgelimi bilim tarihindeki ilerlemelerin neticesi olarak romana ihtiyaç kalmadığını, yakın gelecekte romanın tamamen ortadan kalkacağını söylemesi Cemil Meriç'in aceleciliğinin bir neticesidir. Cemil Meriç ve roman ilişkisini bir kitapla ortaya koyan Düccane Cündioğlu'nun şu sözleri de bizi destekler mahiyettedir:

"Keşke Cemil Meriç, romanın öleceğine dair alametler öne sürmek yerine, tezini daha iyi temellendirseydi, meselâ XIX. yüzyılda altın çağını yaşayan romanın XX. yüzyılda yaşadığı düşüşün nedenlerini etraflıca ve ikna edici misalleriyle izah edebilseydi, hiç değilse Batı'da zaten mevcut olan benzer yorumları gerekçeleriyle birlikte serimleyebilseydi, belki o zaman, muhataplarına kendisini bir fiskeyle reddetme hakkını vermemiş olurdu. Fakat o, bu yolu tercih etmedi ve edebiyat camiasının tam ortasına indirdiği balyoz,

ne yazık ki birer fiskeyle bütün tesirini yitiriverdi; başka bir deyişle, ayağına batırılan toplu iğneler koca devin bir çırpıda yere serilmesine yetti.”³

Akademik düzeyde Türk romanına yaklaşmakla, bağımsız bir düşünür olarak romana yaklaşmak arasında derin farklılıklar vardır. Biri, manzarayı uzun uzadıya tahlil etmekle, diğeri, bir an önce yeni manzaralara geçmek arzusuyla doludur. Birazdan Cemil Meriç’in on iki kitaplık külliyatında romana ve Türk romanına dair söylediklerine bakarken bu durumu tecrübe edeceğiz.

Romanla Tanışma ve Romanı Anlamlandırma

Cemil Meriç edebî türler içinde romanla çocukluk yıllarından itibaren irtibat kurmuş yazarlardandır. *Jurnal*’in birinci cildinde okumaya amcasının kitapları sayesinde başladığını, okuduğu ilk romanın da Abbase olduğunu söyler. Bu roman, Corci Zeydan’a aittir.⁴ Mağaradakiler’de yer alan “Dosto ve Biz” yazısında da romanla kurduğu akrabalığa dair yorumlarda bulunur. “Dünyam romanların dünyasıydı.” diyen Cemil Meriç ardı ardına Dostoyevski’nin romanlarını sayar ama bu romanlarda aradığını bulamadığını itiraf eder. Çünkü, “arada” Balzac’ı keşfetmiştir (Meriç, 1998). Ancak, bu yazı Dostoyevski edebiyatı ve Türk toplumunun yapısı arasındaki bağı ortaya koymasıyla Balzac tesirini gerilerde bırakır.

Cemil Meriç, kitaplarının tamamında kimi zaman bir cümlede geçiştirilen, kimi zaman uzun uzadıya başlıklar açarak romanın mahiyeti, neyi, nasıl anlattığı, hatta kullandığı mekânlara dair yaklaşımına kadar değerlendirmelerde bulunmuş bir entelektüeldir. *Jurnal*’in birinci cildinde hastalık ve edebiyat teması etrafında yorumlanabilecek bir tartışma başlatır ve Horace’ye atıfta bulunarak onun hastalıkların şiire konu olamayacağı sözünü hatırlatır. Buradan hareketle dünya romanında hastanelerin “iğreti misafir” ve “figüran” olduğunu söyler. Dickens ve Tolstoy bu kısımda adını andığı yazarlar arasındadır. Meriç’e göre “insan hayatını bütün çıplaklığı ile bütün kirliliği ile sayfalaştırmaktan adeta marazi bir zevk duyan roman” dahi hastalara üvey evlat gözüyle bakmıştır (Meriç, 1993a, s. 28).

3 CÜNDİOĞLU, Düccane, *Bir Mabel Bekçisi Cemil Meriç*, Etkileşim Yayınları, s. 91. Bu alıntı, Cemil Meriç’in hem dergilerde hem de konferanslarında roman üzerine ifade ettiklerine edebiyat kamuoyundan gelen eleştiriler değerlendirilerek kaleme alınmıştır. Cündioğlu, bu eleştirileri “ayağına batırılan toplu iğneler” olarak görse de Cemil Meriç’in eleştiriler karşısında hazırlıksız olduğunu söylemekten kendisini alamaz. O dönemki tartışmaları etraflıca toplayan bu çalışma dolayısıyla biz daha fazla ayrıntıya girmeye, tekrar olmaması için ihtiyaç duymadık.

4 *Abbase* adıyla daha sonra Sevda Sezer imzalı telif bir roman daha yazılmıştır ancak Cemil Meriç’in çocukluk yıllarında okuduğunu ifade ettiği bu roman o yıllarda henüz yayımlanmamıştır. Sezer’in romanı 1959 tarihlidir.

Yine Jurnal İ'de La Sage'in⁵ Topal Şeytanı'ndan söz açarken modern roman ve romancının roman türüne neleri kattığı üzerinde durur.⁶ Meriç'e göre, modern romancı tumarhanelerin, genelevlerin çatısını aralamıştır. "Büyülü aynasını" sokak aralarında dolaştırmıştır. Stendhal'i de bu yüzden önemser Cemil Meriç. Jurnal'in ikinci kitabında Kırmızı ve Siyah'tan söz açan bir yazısı da bulunur (Meriç, 1993b, s. 42-47). 20. asrın başında bilimdeki gelişmeler, özellikle Freud'un psikanalitiği, romancılar eliyle edebiyat malzemesine dönüştürülmesinden sonra şuuraltı okumaları romancının dünyasına dahil olmuştur.⁷ Cemil Meriç de modern romanın getirdiklerinden biri olarak çağdaş romanın "şuuraltı mağaralarının kapılarını açtığını" söyler (Meriç, 1993a, s. 79-81).

"Çağdaş İnsan, Roman ve Tiyatro" yazısı Cemil Meriç'in roman ve modern toplum/birey arasındaki ilişkiyi tartıştığı önemli yazılarından biridir. Cemaatten kopan insanın bireyleşme sürecine romanın yaptığı katkıları ifade ederken bu türün gücünü de teslim etmiş olur. "Parisli kadını yaratan Fransız romancısı"dır sözü bunu apaçık ortaya koyar (Meriç, 1993a, s. 174-175).

Romanın kökenleri ya da ne olduğuna dair en az bir teorisyen kadar yazan, düşünen isimlerden biridir Cemil Meriç. Onun, Hindistan coğrafyası, tabiatı ve insanı kadar Hint düşüncesine de yorumlar getirdiği, bu âlemin yeniden ve titizlikle okunması gerektiğine dair kitapları bulunur. Romanın kaynakları hususunda Bir Dünyanın Eşiğinde kitabı Hint hükümdarlarından Harşa'nın iktidarı sırasında din ve edebiyatın daha hür bir ortama kavuştuğundan söz açar ve roman/hikâyenin kaynaklarının edebiyata bu devrin bir armağanı olduğunu söyler.⁸

Bir Dünyanın Eşiğinde kitabının çalışmamız açısından en dikkate değer tarafı "Masal, Hikâye, Roman" başlığında saklıdır.⁹ Söz konusu yazı,

5 La Sage (1668-1747) Fransız romancısı. Gil-Blas'ta Fransız toplumunun bütün tabakalarını gerçeklik ilkesinden hareketle bütün çıplaklığıyla anlatmıştır. Ortaya koyduğu ahlaki manzara uzun süren tartışmalara sebep olan klasik romancılardandır. *Türkçede Roman*, Mustafa Nihat ÖZÖN, İletişim Yayınları, s. 22, (Hzl. Alpay KABACALI), İstanbul, 1985.

6 Cemil Meriç, dünya edebiyatında "ilk roman" olarak kabul edilen Don Kişot'un aksine La Sage'a kadar roman yazılmadığını söyler. *Sosyoloji Notları*, s. 111. Ancak, aynı kitabın devamında Cervantes Batı romanının başlatıcısı olarak hatırlanmaktadır.

7 Bilimler tarihindeki ilerlemenin edebî eserlere yansımaları üzerine bkz: *Roman Sanatı I*, Mehmet TEKİN, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2015, 323 s.

8 *Bir Dünyanın Eşiğinde*, s. 92. Hint, romanın kaynakları hususunda bakir bir saha sunmuştur ancak İngilizlerin Hint coğrafyasındaki varlığı roman türünün temalarını da tayin etmeye başlamıştır. Cemil Meriç, kitabın ilerleyen kısımlarında İngiliz tesiri olarak tarih ve toplum meselelerini ele alarak bir Hint romanı doğduğunu söyler.

9 Bu yazıyı tamamlayan metinlerden biri de yine *Sosyoloji Notları* içerisinde yer alan "Romanın Romani" başlıklı yazıdır.

bu üç edebi formun doğudaki mirasına odaklanıyor. Sözgelimi Beydeba'nın Kelile ve Dimne masalı hatıra getirilerek onun felsefi bir roman olabileceği söyleniyor (Meriç, 1994, s. 228). Geleneksel halk hikâyelerinin Doğunun roman ihtiyacını karşıladığına dair yorumlar sıkça yapılır ancak bu iddia hoş bir fanteziden öteye geçmez.

Sosyoloji Notları'nda da romanın tanımı içerisinde kabul edebileceğimiz bir yargıda bulunur Cemil Meriç. Ona göre roman değişikliği olan şeye dair yazılabilir. Buradan hareketle köyün birden fazla romanı olabilir (Meriç, 1999, s. 200). Gerçekten de Türk romanının doğuşu bir değişikliğe karşı gelir. Yeni bir devlet sistemi, batının üstünlüğünün bir ferman ile dünyaya ilan edilmesi, kurum ve kişilerin, kıyafetten, gündelik hayat alışkanlıklarına kadar değiştirilmesi, roman için bulunmaz bir fırsattır. Türk roman-cısı da bu sancılı geçişi kaleme almak için birbiriyle yarışmıştır.

Uzun uzadıya, denemelerinde romanın tarihine yorumlar getiren Cemil Meriç, kendi çağında romanın işgal ettiği yer üzerine de fikir yürütür. İlim dallarının bir bir felsefeden koparak bir disiplin hâlini almalarının ardından romanın felsefenin yerini tuttuğunu, hatta onun sosyoloji ve psikoloji olarak değerlendirilebileceğini söyler. Bu çağda roman "bütün nevelerin kendisine döküldüğü bir deniz haline gelmiştir." (Meriç, 1999, s. 335).

Romanın batıda üretildiğini oradan dünyaya ihraç edildiğini biliyoruz. Cemil Meriç, bu ihraç hâlinin bir zehirleme olduğunu dahi düşünür. "Batı'dan, diğer zehirler gibi, roman da gelecekti." der.¹⁰

1950'lerden sonra insan ilimlerinin gelişmesiyle romanın bir sözünün kalmadığını, onun yerini denemenin aldığını söylemesi ilgi çekicidir. Varoluşçu romanın iki temsilcisi Sartre ve Camus'yu hatırlatan Cemil Meriç, bu iki romancının da romandan vazgeçerek denemeye yönelmelerini bu sebebe dayandırır.

Cemil Meriç, dünya edebiyatında ortaya çıkan farklı roman adlandırmaları üzerinde de durur. Mağaradakiler'de Zola üzerinden "Tecrübî roman"ı, daha sonra deneysel romanın ne olduğunu tartışır. Tocrübî romanın, bilim tarafından kanıtlanmış gerçeklerin roman vasıtasıyla doğrulanması olduğunu ifade eder. Fakat en nihayetinde bu tür "ilmî çalışmanın karikatürü"dür (Meriç, 1998). Cemil Meriç, Mağaradakiler kitabında natüralist romanın kurucusu Emile Zola'dan ayrıca uzun uzadıya bahis açar. Onun

10 Halil AÇIKGÖZ, *Cemil Meriç'le Sohbetler*, s. 45. Bu kitap Cemil Meriç'in kitaplarında Türk romanı ve bazı Türk romancıları üzerine söylediklerinin bir muhasebesi, çoğu zaman da bir tekrarı hususiyetindedir. Cemil Meriç'in *Bulutları Delen Kartal* adıyla kitaplaştırılmış mülakatları da bulunur. Hzl. Mustafa ARMAĞAN, Sezai COŞKUN, Timaş Yayınları, 318 s., İstanbul, 2011.

Türk edebiyatına olan tesirini, Ahmed Midhat Efendi, Raif Necdet, Halide Edib gibi romancıların Zola'ya bakışları üzerinden tartışır.¹¹

Romanlar-Romancılar

Özellikle Fransız romanı Cemil Meriç'in roman dünyasına bakışında ilk sırayı işgal ediyor. Burada, kitaplarından ayrı bahisler açtığı romanları ve bu romanların neden önemli görüldüğü üzerinde duracağız. Jurnal'in ilk kitabında J. P. Sartre'ın *L'Age de Raison* romanından söz açan Cemil Meriç, bu romanın kadın kahramanlarının Scott ve Balzac romanlarındaki kadınların suniliğine rağmen canlı ve sevimli olmalarından bahseder. Edebiyat ve sanat ürettiği kahramanların ya da eserlerin hayata olan uzaklık ve yakınlığı ile değerlendirilirler. İnşa edilen karakterin sokakta bir karşılığının olup olmaması o eserin mahiyetini de güçlü kılar. Cemil Meriç'in Türkçeye "Akıl Çağı" adıyla aktarılan bu romandaki kadın kahramanların inşa edilmesine gösterdiği bu tepki onun romandan beklentisinin de ne olduğu hakkında bize fikir verir. Meriç, Jurnal'de bu roman üzerine bir yazı daha kaleme almış, romanın muhtevasının yanında Sartre'ın romancı olarak kabiliyetlerinden de bahsetmiştir. Scott, Cemil Meriç'in kitaplarında sıklıkla adını andığı diğer romancılardandır. "Bu Ülke"de de Scott'tan 19. Asır Avrupası'nı baştan başa fetheden adam diye bahsedildiğini görürüz (Meriç, 1979, s. 179). Onun romanlarının Türkçeye neden çevrilmediğini de tartışan Meriç, hatırına Alexandre Dumas'ı getirir ve Dumas'ın romanlarının Scott'a göre harcıalem olduğunu söyler (Meriç, 1979, s. 180).

Cemil Meriç'in sadece dünya romanıyla değil Batı düşüncesiyle kurduğu irtibatın da önemli vasıtalarının başında Balzac romanları gelir. Onun *Goriot Baba* romanı, Dostoyevski'nin *Suç ve Ceza'sı* ile birlikte Avrupa insanının "ruh dünyasını bütün giriftliği ile ifşa eden" iki büyük romanından biridir (Meriç, 1979, s. 109). Dostoyevski ise "ızdırabın romancısı"dır.¹² *Suç ve Ceza* insan tabiatının bütün cephelerini ortaya koyan bir romandır (Meriç, 1979, s. 112). Cemil Meriç'in Balzac'a dair dikkatleri Sosyoloji

11 Cemil Meriç'in dünya romanı ve bilhassa Emile Zola monografisi olarak okunabilecek kitaplarından biri *Mağaradakiler*'dir. Türkiye'de Zola ve Zola'nın Türk edebiyatıyla irtibatı söz konusu olduğunda meseleyi bu derece etraflıca ele alan kitap yoktur.

12 Rus romanı ve edebiyatı, Avrupa karşısındaki konumu dolayısıyla Meriç'in daima ilgisini diri tutmuş bir edebiyat birikimidir. Rus düşünce ve felsefesinin Rus romanında yaşadığını ifade eden Meriç, Turgenev'in Rus edebiyatında Avrupa şubesi olduğunu, Dostoyevski'nin I. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'yı fethettiğini vurgular. Meriç'in nazarında Rus edebiyatı hasta bir toplumun edebiyatıdır. Avrupa'nın bu edebiyatı benimsemesinin sebebi, kendisine benzemediği içindir. Sosyoloji Notları, s. 334. Bu meseleye kitabın ilerleyen kısımlarında daha geniş yorumlar getirir. Meriç'e göre Rus romancılarının tasvir ettiği toplum hasta ve aşağı bir toplumdur. Bu sebepten Avrupa, Rus edebiyatını bir dönem yüceltmıştır. Sosyoloji Notları, s. 339.

Notları'nda da yer alır. Meriç, Balzac'ın sosyal psikolojinin yaratıcısı olduğunu, buna rağmen kralcı ve Katolik kilisesine bağlı kaldığını yazar. Öte yandan, Meriç'in de tespitiyle bir tezat olarak, Marks'ın en sevdiği romancı Balzac'tır (Meriç, 1999, s. 231). Sosyoloji Notları, "Romana Dair" başlıklı yazıyı ihtiva etmesi dolayısıyla çalışmamız açısından önemli kitaplardan biridir. Bu yazıda Balzac'a dair daha geniş tespitler bulmak mümkündür:

"Balzac çağının büyük filozofudur. Romanı toplumun yalnız maddesi değil, mânâsıdır da. Bir tarafla mistiktir, irade üzerinde durur, 19. Asır toplumunu gerçeği ve rüyalarıyla anlatır. Balzac'ı sosyolojinin kurucularından sayarlar. Balzac, ölçsüz bir yaratıcıdır, bir tabiat kuvvetidir âdeta. İnsanlığın komedyası gerçekten de insanlığın komedyasıdır. 19. asır Fransası dünyanın en ileri toplumlarından biri idi. Yazar, hürriyet içinde idi, hiçbir baskı yoktu. Balzac'ın büyüklüğü bütünü kucaklamasıdır." (Meriç, 1999, s. 338).

Balzac'ı "dünyada romanın kaderini çizen" adam olarak gören Cemil Meriç, onun romanlarının bir tür sosyoloji olduğunu, bütün yönleriyle Fransız toplumunu resmettiğini de yazar. Hatta, ona belki de dünyada kimse'nin yüklediği bir değer yükleyerek "Balzac'tan sonra dünyada romanın yapabileceği bir şey kalmamıştı." der... (Meriç, 1999, s. 338).

Sadece Fransız merkezli Batı romanı değil Doğu'nun yerleşik medeniyetlerinden Hint de edebiyatı ve romanıyla Cemil Meriç'in hafızasında kendisine varlık sahası bulur. Milindapanha, Hint edebiyatının romanı felsefeye buluşturduğu ifade edilen önemli romanlarından biri olarak Bir Dünyanın Eşiğinde'de yer alır (Meriç, 1994, s. 171). Anonim olan bu romanda Hint ve Yunan felsefelerinin mukayesesi yapılır. "On Şehzadenin Maceraları" da bu kitapta ayrıca değerlendirmeye tutulan Hint edebî mahsullerindedir. Cemil Meriç, *Bir Dünyanın Eşiğinde* Hint edebiyatının roman biçimindeki pek çok eserine tanıtıcı yorumlarda bulunuyor. Hatta, Türkiye'de bu coğrafyaya bütün gücüyle açılan tek entelektüeldir. Meriç, meselenin coğrafyasını genişleterek burada Bengal edebiyatı ve romanından da söz açmıştır. Bengal'in Walter Scott'u dediği Bankim Çandra Şaterci romanlarının hususiyetleriyle Meriç'in dünyasına dahil olmuştur (Meriç, 1994).

Roman türü altında gelişen hatta romandan daha yaşlı olan romanesk edebiyat Cemil Meriç'in ele aldığı meselelerdendir (Meriç, 1999, s. 339).

Bilhassa Ahmet Hamdi Tanpınar'ı tesiri altına almış isimlerden biri olması itibarıyla Proust edebiyat tarihlerimizde sıkça anılan romancılardandır. Cemil Meriç de, 20. asrın en büyük romancısı olarak Proust'u görür. Proust, Cemil Meriç'in denemelerine roman ve ideoloji tartışmaları ile girer. 19. asrın romanda ideolojiler çağı olduğunu, Proust'la romanın ideolojiden

kurtulduğunu, sonra tekrar ideolojik güdüme mahkum bırakıldığını anlatır (Meriç, 1999, s. 339).

Türk Romanı ve Romancısı Üzerine Değerlendirmeler

Klasik Türk Edebiyatı ve Roman

Tanzimat öncesi Türk edebiyatında roman neden yazılmadı tartışması zaman zaman önemini koruyarak karşımıza çıkar. Cemil Meriç de bu meseleyi Osmanlı medeniyetinde insan ve toplum anlayışını merkeze alarak tartışmıştır. Meriç'in klasik Türk edebiyatında, romanın varlığı üzerine yazdığı en meşhur yazısı *Bu Ülke* kitabında yer alır (Meriç, 1979, s. 44-45). Bu yazı, Cemil Meriç'in tespitlerini barındırmasına rağmen bugün Türk edebiyatı ve roman meselesi söz konusu olduğunda kullanılan ilk anonimleşmiş ifadelerdendir. Cemil Meriç, romanın bir ifşa aracı olduğunu, mahrem olanı açık ettiğini söyler. Meriç'e göre Osmanlı toplumunda ne ifşa edilecek bir yara ne de ifşa etme hastalığı vardır. Bu düşüncesini Topal Şeytan romanı üzerinden daha somut hâle getirir ve bu romanda kahramanın evlerin çatılarını açtığını ve okuyucuyu kahramanların yatak odalarına soktuğunu ifade eder. Böylesine bir mahremiyet tecavüzü klasik Türk edebiyatçısının deneyebileceği bir metin tecrübesi değildir.

Cemil Meriç aynı yazısının devamında romanın burjuvazinin bir mahsulü olarak görüldüğünü hatırlatarak bu topluluğun Avrupa'nın yüz karası olduğunu ve bir kelime ile (burjuva) romanın bu topluluk lehine tekelleştirildiğini hatırlatır. İnanan bir toplum olan Osmanlı'nın hayalî çözüm yollarına da itibar etmeyeceğini bu sebepten roman türünün böylesine bir toplumda yer edemeyeceğini dile getirir. Roman türünün burjuva temelli ortaya çıkışına dair Meriç'in kitaplarının önemli bir kısmında tespitler yer alır. *Sosyoloji Notları*'nda "ihtilal" kavramını tartışır ve orada Fransız İhtilal'i öncesinde Batılı insanın canı ve malıyla derebeyine mahkûm olduğunu, Louis-Philippe zamanında edebiyatta ve fikirde yeni bir tipin ortaya çıktığını söyler. Bu yeni tip, işçi sınıfıdır. Roman da burjuva-endüstri ihtilaliyle ortaya çıkmıştır (Meriç, 1999, s. 225).¹³ Proletaryanın romana girişi de Flora Tristan¹⁴ ile olmuştur. Cemil Meriç, işçi sınıfı (proletarya) kavramını Avrupa'ya yayanın bu roman olduğunu ifade eder.

Osmanlıların romana itibar etmemesini Balzac'ın 1930'lara kadar Türkçe'ye çevrilmediği üzerinden örneklendiren Cemil Meriç, çevirinin geç bir

13 Meriç, söz konusu kısmın devamında geniş halk kitlelerinin romana dahil olduğu takvimi 19. yüzyıla tarihlendirir.

14 19. asır Fransız romancısı. Feminizm hareketlerinin öncülerinden.

tarihte olmasını “Osmanlı romana iltifat etmez” sözüyle açıklar (Meriç, 1999, s. 340). Çeviri meselesine Mağaradakiler’de de yer verir:

“Yusuf Kâmil Paşa, çeyrek asır önce Telemak’ı Türkçeleştirmiş. Sefiller çevrilmiş arkasından. Sefiller, daha doğrusu bir zabıta romanına benzetilen «Hikâye-i Mağdurin.» O yılların en çok okunan kitabı Monte Kristo. Belli ki Doğu’nun bezgin muhayyilesi, Avrupa’da «Binbir Gece»ler aramaktadır. Ne var ki Avrupa’yı daha yakından tanıyan güzideler için Avrupa demek, Victor Hugo demekti. Hugo, Lamartine, Musset...”¹⁵

Osmanlı toplumunda roman niçin yoktu? Bu mesele bugün de sıcaklığını korur. Cemil Meriç’in çalışmamız içerisinde de atıf yaptığımız üzere roman ve hastalıklı toplum ilişkisi açısından Rus romanının hastalıklı Rus toplumundan ortaya çıktığını ifade ettiğini biliyoruz. Buradan hareketle Osmanlı toplumunun hastalıklardan uzak yapısı dolayısıyla Osmanlı’da romanın olmadığını söylemesi dikkate değerdir (Açıkgöz, 2005, s. 111).

Batılı Bir Tür Olarak Romanın Türkçedeki Varlığı

Bizde roman “örf-âdetimiz yıkıldıktan sonra” ortaya çıkmıştır (Meriç, 1999, s. 340). Tanzimat, Türk edebiyatına özellikle gazete eliyle birtakım Batı menşeli edebî türler kazandırdı. Tiyatro ve roman bunların başında geliyor. Cemil Meriç, Tanzimat’ta roman meselesine değinmeden önce Tanzimat aydınının ufkunu tartışmaya açan ve Tanzimatçı aydınların Batı’yla kurdukları irtibatın yetersiz ve hatalı olmasından kitapları boyunca bahseden bir yazardır. Jurnal’in birinci cildinde de Namık Kemal’in tarihî romanı Türkçeye getirdiğine dair edebiyat tarihçilerinin genel kanaatine karşı durur. Onun Cezmi ve İntibah’ının roman olmadığını, roman tecrübelerinin “paytak”lıktan öteye gidemediğini yazar (Meriç, 1999, s. 340). Buna mukabil Namık Kemal’in çabalarının tümünden reddedilemeyeceğini de ifade eder:

“Namık Kemal tarihi ve tarihî romanı getirmiş. Hangi tarihi ve hangi tarihî romanı? Avrupa yârını Paris sokaklarında dolaşırken Batı düşüncesi en feyizli meyvelerini veriyordu. O devirde Michelet teneffüs ediliyordu, Quinet teneffüs ediliyordu. Bununla beraber o yiğit kalem mücahidinin tecessüsü, kanatları olan bir tecessüstü, yerde sürünmüyordu.” (Meriç, 1993a, s. 96-99).

Cemil Meriç’in Türk romanı üzerine söyledikleri, ardında Batı düşüncesi ve edebiyatı birikimini taşıyan bir entelektüelin yeni ile olan karşılaşmasında acemiliklere mahkum olan Türk edebiyatçısına karşı müsamahakar olmamayı tercih etmesinden kaynaklanıyor. Batıda romansları da tartışmanın içerisine çektiğimizde beş asrı aşan bir roman tarihi söz konusudur. Don Kişot’un yayımlanmasından sonra ise yaklaşık dört asır geçmiş

15 *Mağaradakiler*, “Hayaliyyundan Hakikuyyuna”

ancak İstanbul'da roman 1870'lerin başında yayımlanmıştır. Namık Kemal'in tarihî vakaları roman malzemesi yapması ve bunun roman adı altında ilk olması onun tarihî romanı¹⁶ Türkçeye getirdiğini göstermeye yeter bir ispattır. Hâl böyleyken Cemil Meriç'in Namık Kemal okuduğumuz için "hödük" kaldığımızı söylemesi bir aydın aforizmasından öteye geçmemektedir (Meriç, 1993a, s. 290-293).

Sosyoloji Notları'nda da Tanzimat romanının Fransız romanını taklitte ortaya çıktığı, ilk çevirilerin tesadüfî olduğu söylenir. Malum olduğu üzere Yusuf Kamil Paşa'nın tercümesi olan Telemak, Cemil Meriç'in de vurguladığı üzere dünyada roman olduğu için değil bir siyasetname hususiyeti gösterdiği için ilgi görmüştür.¹⁷

Türk romanının mimarlarından Ahmed Midhat Efendi, Meriç'in de ifade ettiği üzere devri içinde çok okunmuş, tanınmış yazarlardandır. Romanı Türkçeleştiren isim olarak Cemil Meriç kitaplarında yer edinen Ahmed Midhat Efendi'nin amacının halkı okumaya alıştırmak olduğu hakikatini de hatırlatır (Meriç, 1999, s. 340). Cemil Meriç'e göre Ahmed Midhat Efendi Türk romanını "yaratan adam"dır. Okumaya yeni başlayan bir kitleye hitap eden "Hace-i evvel" in görevi eğlendirerek anlatmaktır. Filibeli Ahmed Hilmi ise, Midhat Efendi'ye nazaran hiç tanınmaz. Cemil Meriç *Jurnal*'in ikinci cildinde sadece edebiyatçıların değil, İslam düşüncesi, felsefe tarihi üzerine çalışmalar yürütenlerin de birbirlerini okuduklarını söyler ve Şehbenderzade Filibeli Hilmi'nin önemini vurgular. Kendi kuşağı için Filibeli'nin meçhul olduğunu oysa Amak-ı Hayal gibi felsefî bir roman ve sahne eseri kaleme aldığı, Darülfünun'da dersler verdiğini ifade eder (Meriç, 1993b, 203-204).

Türk romanının temelleri, roman türünün hususiyetlerini yakalaması bakımından ilk önemli örneği *Servet-i Fünun* kuşağı romancıları tarafından atılmıştır. Bilhassa, Halid Ziya Uşaklıgil'in *Aşk-ı Memnû* romanı Türk edebiyatında Batılı çizgiyi yakalamış ilk romanımızdır. Cemil Meriç de Halid Ziya Uşaklıgil'in Avrupalı romanı Türkçede başlattığını, teknik bakımdan Tanzimatçıların eserlerinden üstünlüğünü vurgular. Yine Uşaklıgil'in

16 Cemil Meriç'in nazarında tarihi roman Scott'un harcıdır: "Scott tarihî şiirin, tarihî romanın en büyük temsilcisi. Avrupa'yı fetheden bir şöret, Avrupa'yı hatta dünyayı. Edebiyatın gerçek sihribazlarından biri. Ama ne kadar tarih, ne kadar şiir. Scott benim zaafım. İskoçya'yı o sevdi bana, İskoçya'yı ve İngiliz Ortaçağını. Aylarca onunla yaşadım. Onunla yani onun kahramanlarıyla. Sözümü geri alıyorum, İngiliz tarihî romanı kanatsız bir kümes hayvanı değildir." *Jurnal* II, s. 51-52

17 Cemil Meriç, Türkçede tercüme üzerine düşünmüş isimlerdendir. Kendisi de "Türk düşünce tarihinde benim kadar tercüme tenkidi yazan adam yoktur." der. Halil Açıköz, Cemil Meriç ile Sohbetler, s. 18.

çağdaşlarından Mehmed Rauf, Cemil Meriç'e göre Batılı romanı yakalayabilmiş, ancak Türk toplumuna nüfuz edememiş romancılardan biri olarak değerlendirilir.¹⁸ Türk insanını romana aksettirmeyi başarmış isim, Hüseyin Rahmi Gürpınar'dır. Gürpınar'ın Cemil Meriç nazarında önemli bir yeri daha vardır. O da, asrileşmek kelimesini "tehzil" edebilmesidir.¹⁹ Onun ardından, II. Meşrutiyet yıllarının romancısı olarak ortaya çıkan Yakup Kadri, üslubuyla, Batı romanını taklitle de olsa bize taşınmasıyla önemli görülür (Meriç, 1999, s. 340).

Roman ve kadın meselesi, Türk romanı söz konusu olduğunda hemen bütün eleştirmenler ve edebiyat tarihçileri tarafından üzerinde durulmuş hassas bir meseledir. Tanpınar, romana dair görüşlerini anlattığı yazılarında kadın karakterlerin Türk romanında işleniş biçimlerine göre romana değer atfeder. Halid Ziya Uşaklıgil'i Türk romanının kurucularından olmasını tayin eden husus Aşk-ı Memnû'daki Bihter'in varlığıdır. Biz, ilk defa bu romanda psikolojisi ve insan tabiatıyla bir kadın karakter görürüz. Cemil Meriç de "kadınsız roman olmaz" diyerek bu meseleye göndermede bulunur. Cumhuriyet sonrasında ortaya çıkan kurumlarla beraber, başta Halide Edib Adivar olmak üzere birtakım romancıların kadının toplumsal hayata katılmış olmaları dolayısıyla kadını edebiyata dahil ettiklerini vurgular. Daha öncesinde romanlarda kadın ancak cariyeler yoluyla var olabilmıştır. Kadından bahsetmenin "ayıp" olduğunu hatırlatan Cemil Meriç Tanzimat romanında "yaşayan bir kadın"ın görülmediğinden bundan dolayı da Tanzimat'ta roman olmadığından söz açar.

Türk romancıları arasında Cemil Meriç'in daima önemsedığı isimler de bulunur. Bu isimlerin başında Peyami Safa geliyor. Onun romancılığının Sartre'dan geri olmadığını düşünen Meriç, Yaşar Kemal'i söz konusu ettiği bir yazısında sözü Peyami Safa'yla Yaşar Kemal'in mukayesesine getirir ve Peyami Safa'nın dünyaca tanınmıyor olmasını bir Yahudi kızıyla evli olmamasına bağlar. Yaşar Kemal'in eşi Tilda Kemal'in İnce Memed romanını Fransızcaya çevirerek onu dünya edebiyatına kattığını imalı bir biçimde vurgular.²⁰

18 Cemil Meriç'in Mehmed Rauf'tan söz açtığı yerlerden biri de sohbetleridir. İlginçtir ki Mehmed Rauf'la birlikte Refik Halid'i de hatırına getirir ve bu isimlerin Osmanlıca bilmediklerini söyler. Osmanlıcadan kasıt Türkçedir. Bugün, Refik Halid Karay'ın Türkçeyi en ince ayrıntılarıyla denemelerine ve romanlarına taşınmış olduğu, bütün edebiyat çevreleri tarafından teslim edilen bir gerçektir. Cemil Meriç ise bunun aksini iddia etmektedir. Cemil Meriç'le Sohbetler, s. 206.

19 *Mağaradakiler*, s. "Berkesè Göre Çağdaşlaşma" içinde.

20 *Junral I* 290-293. Cemil Meriç'in bir mesele hâline getirdiği romancılardan biri Yaşar Kemal. *Mağaradakiler*'de Yaşar Kemal'in Demirciler Çarşısı Cinayeti başlığı etrafında romancının diğer eserleri üzerine bir yazı dahi kaleme aldığını görüyoruz. Tabii birçok menfi yorumla... Bkz. *Mağaradakiler*.

Cemil Meriç'in romancı sıfatıyla dikkate değer bulduğu isimlerden biri de Attila İlhan'dır. Genel kabulün aksine İlhan'ı şair olarak görmez Cemil Meriç. Şiirini, romanı karşısında oldukça zayıf bulur (Meriç, 1993b, s. 218-220). Bu husus dahi Cemil Meriç'in edebiyat tahlillerine temkinle yaklaşmak gerektiğini gösterir. Attila İlhan, romancı yönü bugün pek anılmayan, bundan dolayı Türk edebiyatının zengin İstanbul sahnelerinden, millî mücadele ve Cumhuriyet devri siyasî olaylarının edebiyata yansıdığı güçlü kurgulardan mahrum kaldığımız bir gerçektir. Ancak bu, İlhan'ın şiirini zayıf bulduğumuz anlamına gelmez. Jurnal II'nin aynı kısmında Attila İlhan ve Kemal Tahir arasında bir mukayese de yapan Cemil Meriç, Kemal Tahir'i Türk romanı adına daha güçlü bir cephe olarak görür ve onun hem tarihi hem de "sosyal"i romana yoğunlukla kattığını söyler (Meriç, 1993b, s. 218-220). Meriç'in aynı kitabında yer alan "Müstehcen Üzerine Notlar"da Attila İlhan bahsi tekrar geçer ve onun romanlarındaki müstehcenliğin "sıhhatli olmayan bir edepsizlik"e yol aldığını söyler.

Kemal Tahir üzerine girişilen tartışmalardan biri de Bu Ülke'dedir. Türkiye'de solun yeni bir teklif getiremeyeceği düşüncesini Kemal Tahir'in görüşleri merkezinde tartışır. Kemal Tahir romanlarının kilise emrinde değil hakikat emrinde olduğunu düşünen Cemil Meriç, onu, siyasî bir doktrine hapsedmenin yanlışlığı üzerinde durur (Meriç, 1979, s. 197).

İlk edebiyat faaliyetlerini Abdülhamid sonrası Türk edebiyatında ortaya koyan Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Jurnal'in ikinci cildinde "aydın kimdir?" tartışmaları üzerinden karşımıza çıkıyor. Meriç, Yakup Kadri'nin romanlarında çok önemli tespitler bulunduğunu, ancak çizdiği aydın portresinin birtakım sıkıntılar barındırdığını ifade eder. Bu aydın, irfandan yoksundur. Hayatta kalmak için politikaya kendisini yaslamıştır (Meriç, 1979, s. 230-234).

Türk edebiyatında sadece roman değil, yazdığı her alanın söz sahiplerinden biri Ahmet Hamdi Tanpınar'dır. Cemil Meriç, beklenenin aksine Tanpınar'dan etraflıca söz açmaz. Hatta roman söz konusu olduğunda onu edebiyat tarihçiliğinin gerisinde bırakır. 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi ve Yahya Kemal kitabı, Cemil Meriç'in nazarında hakiki Tanpınar'dır (Açıkgöz, 2005, s. 184). Oysa Meriç'in Yaşar Kemal'i yermesinden, Adalet Ağaoğlu'nu yüceltmesinden daha önemli bir şey varsa o da Tanpınar'ın romancılığı hakkında konuşması olacaktır. Ne yazık ki Cemil Meriç Huzur romancısı hakkındaki düşüncelerini okurdan mahrum etmiştir.

Nihai olarak popüler tarihçilik anlayışını romana taşıyan isimler, Cemil Meriç'in nazarında daima küçük görülmüşlerdir. Onları avamî ve kolay tüketilebilir gören Meriç, dünya edebiyatından Michel Zevaco'nun bu uğurda bir romancı olduğunu, ondan gelinebilecek durağın Kozanoğlu²¹ olduğunu söylemiştir.

21 Bu Ülke, s. 180. Abdullah Ziya Kozanoğlu, tarih malzemesini romanlarında popüler bir biçime sokarak Türk edebiyatında bir dönem okunmuş, değerlendirilmiş romancılarıdır.

Sonuç

Cemil Meriç, Türk düşüncesinde kendine ait bir ada inşa edebilmiş nadir isimlerdendir. Batı medeniyetiyle olduğu kadar Asya toplumlarına ve onların edebiyatlarına da zaman ayırmış olan Meriç, edebî türler içerisinde romanın gücünü ve hâkimiyet sahasını fark etmiş, Ortaçağ'dan bu yana insanlık tarihinin yorumlanmasında romanı vazgeçilemez bir unsur olarak almıştır. Her ne kadar roman üzerine menfi yorumlar geliştirmiş olsa da bu tür hakkında yürüttüğü sayfalar dolusu tartışma onu ciddiye aldığı göstermektedir. Meriç'in Avrupa düşüncesine dair derin bilgisi, özellikle Fransız kültürünü ve romanını tanıyan olması onda roman üzerine konuşma cesaretini en üst seviyelere çıkarmıştır. Bu cesaret Türk romanı söz konusu olduğunda kendisini daha açık bir biçimde hissettirmiş ve keskin yorumlara sebep olmuştur. Yaklaşık bir asırlık Türk romanı tarihini Attila İlhan, Kemal Tahir, Peyami Safa, Ahmed Midhat Efendi çerçevesinde tartışmış, kurucu romancıları dönemin edebî birikimini göz ardı ederek tartışmanın dışına kolayca itmiştir.

Cemil Meriç'in roman tarihine ve Türk romanına bakışına ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Çalışmanın başında da vurgulandığı üzere Meriç sivil bir düşünür olmasının imkânlarını kullanarak hüküm vermekte aceleci, yer yer adaletsiz davranmıştır.

Kaynakça:

- Açıkgöz, H. (2005). *Cemil Meriç'le Sohbetler*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Cündioğlu, D. (2006). *Bir Mabed Bekçisi*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Meriç, C. (1979). *Bu Ülke*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Meriç, C. (1993a). *Jurnal I*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meriç, C. (1993b). *Jurnal II*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meriç, C. (1994). *Bir Dünyanın Eşiğinde*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meriç, C. (1999). *Sosyoloji Notları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meriç, C. (1998). *Mağaradakiler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özön, M. N. (1985). *Türkçe'de Roman*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şener, S. (2006). *Dünden Bugüne Tiyatro Düşüncesi*. Ankara: Dost Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (2005). *Edebiyat Üzerine Makaleler*. (Hzl. Zeynep KERMAN), İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tepebaşı, F. (2012). *Roman İncelemesine Giriş*. Konya: Çizgi Kitabevi.